

БЪЛГАРИТЕ В СЕВЕРНОТО ПРИЧЕРНОМОРИЕ

ИЗСЛЕДВАНИЯ И МАТЕРИАЛИ

ТОМ ОСМИ

ЗА ЕЗИКА НА БОЛГРАДЧАНИТЕ В БЕСАРАБИЯ

Светлана Топалова

Болград е познато име за всеки бесарабски българин. Известен с възрожденските си традиции, днес е едно малко провинциално градче, запазено като център на “Малката България” или “Българска Бесарабия”.

Точно тук стои известният и ненадминатият по красотата си Болградски събор “Преображение Господне”. Тук работи Български културен център, издават се книги на български и функционира българска библиотека към Центъра. Тук се намира и прочутата Болградска гимназия “Г. С. Раковски” – възстановена през 1993 г., вече в XXI в. наистина е олицетворение на българското, където децата с желание изучават българския език и българската история и тачат българската култура. В града звучи българска реч и всеки помни рода си и си пази народните празници и обичаи – всичко това оформя облика на съвременния Болград («български град», «голям град» или «град на изобилието») като център на българщината в дн. Украйна [Титоров; Дякович; Травушкин; Пушкив; Топалова].

Целта на проучването е да изследваме говора на болградчаните и основните му белези; да проследим, като представим териториалното деление на града – махалите, как те влияят върху езика на жителите им и да изведем особеностите, характерни за речта на съвременния болградчанин. В Приложенията са дадени образци на идиолекти на болградските жители и карта на града с отделните му махали.

Град Болград се разделя на четири махали: туканска (най-старата, чиито жители изглежда са от Табак и са носители на чийшийския тип говори), ямболска и сливенска, образувани след 1828 – 1829 година, и кримска, населена с преселници от Таврия (Вж. Приложение 2). В туканската махала са живели богати хора, които основно се занимават с овцевъдство и търговия; държат много мушии или къшли [Топалова 1995: 389]; ямболците и сливенците се установяват край езеро Ялпуг и само кримците не са близо до водата, но

те се появяват след Кримската война през 60-те години. Парцал-махала е на 20 – 30 години, отбелязана е на картата, но е заселена с преселници от околните села, затова говорът там е нов и е смесен и не ни интересува от езикова гледна точка. Названията на махалите произлизат от: названията на градовете, откъдето идват преселниците (сливенска и ямболска), другото е свързано с названието на Крим «тези, които се връщат от Крим или след Кримските събития» и само едното – туканска махала – е условно: информаторите го свързват с митически български град или държава Тукан, Тукания, вж. И-1 в Приложение 1. Но по-скоро то се появява тук, в Бесарабия, и така ги наричат жителите на ново появилите се махали – тукашни, местни. [Топалова1995: 390] Интересното е, че махалите пазят донякъде езика си, поне най-възрастните лесно разпознават събеседника си от коя махала е, т. е., за да се представи говорът на Болград, трябва да се опише езикът в четирите махали.

За пръв път болградският говор е описан в станалата вече библиографска рядкост книга на акад. Н. С. Державин «Болгарские колонии в России. Т. 2. Язык» (Пг., 1915).

Н. С. Державин посещава Бесарабия само веднъж през лятото 1910 г. и описва три най-важни според него говора: болградски, шикирлийски и чушмелийски. В болградския говор той разграничава сливенските и ямболските особености (ямб.: *ре* вм. слив. *бе*, аористни форми *б'аф*, *пиф*, *йадаф*, лексемите *джам*, *чан* и формата *дв'а* вм. слив. *две* и др.), като посочва, че сливенският болградски говор повтаря основните белези на сливенския в метрополията както по описанието на П. Панайотов, така и на Л. Милетич. Примерите се изписват с латиница, напр. *buli ma zabъ*, *vudata* и др. [Державин: 23]

След около половин век говорът е картографиран в «Атлас болгарских говоров в СССР», а студията «О языке города Болграда» на известния езиковед С. Б. Бернщейн остава за съжаление недовършена.

Според авторите на «Атласа», основните белези на Болградския говор като балкански (подбалкански тип) са: североизточен изговор на ятовата гласна, редуване *a//e* след шушкови и меки съгласни, силна редукция на неударените гласни, изговор *жѣтва*, *шѣтам*; *фл'азам*, *фърл'ам*; наличие на африката *дз*, запазване на *х* в началото на думата; а-окончание при съществителните от женски род и глаголите в 1 л. ед. ч; частица за бъдеще време *шъ* и др. [Атлас: 37]

В «Атласа» се характеризират говорите на четирите махали: сливенска (25а), ямболска (25б), туканска (25в) и кримска (25д). Екипът на С. Бернщейн ги отнасят към балканските *ъ*-тип говори, болградска подгрупа [Атлас: 38],

към които спадат говорите и на околните селища Табаки, Курчий, Кубей, Каракурт и др. Тази група е сформирана вече тук, в Бесарабия, във връзка с икономическата и културната роля на града. Както се знае, в горепосочените селища са живели туканци, носители на чийшийския тип говори [Топалова1996: 377], който се нивелира, например в туканската махала в Болград те усвояват такива южни особености като запазване на *х* във всички позиции (в чийшийските говори не се употребява в началото на думата и интервокална позиция), а-окончание под ударение при съществителните от женски род и глаголите в сегашно време 1 л. ед. ч. *главà*, *брадà*, *перà*, *предà* вм. чийш. *главъ*, *брадъ*, *перъ*, *предъ*; местоименията *таз*, *тъз*, *тез* (чийш. *тдо*, *тда*, *тее*), футурна частица *ше* вм. чийш. *же*, *дивиндисе* вм. чийш. *деведисе*, *ние сми* вм. чийш. *ние сми* и др.; от лексиката *джуни*, *привизло*, *кавун*, *папшой*, *гага* и др. [Атлас: 40], т. е. с идването на сливенци и ямболци в града се налага сливенският, така че болградската подгрупа на балканските говори е всъщност сливенски говор с отделни чийшийски особености.

С. Бернщейн в статията си за езика на град Болград разглежда историята на града, като говори за по-късното заселване на българите тук (въз основа на архивни данни от ДАОО). Настаняването на сливенци и ямболци отнася към 1830 – 1834 г. Махалите са четири, но понеже сливенците са повече, налага се техният говор. В отделна съпоставителна таблица той включва отличителните за 4-те махали форми, напр. *жиф* и само у кримците *жуф*, *мойа* и тук. аз *мога*; ямболското и сливенското *мамул* и туканското и кримското *пашкул* и др. [Бернщейн: 231]

От материала ни, събран от 12 информатори-болградчани през 1993 – 2000 г., ще изведем следните особености, характерни за болградския говор:

На фонетично равнище:

– фонетичните синкопи са два вида: тези, които се дължат на бързата реч на информатора, например синкопиране на *a*: *мойтъ*; *наштъ*, *шкдлтъ*, *мъхлâа* и др.; *и*: *крâстуфци*, *бългърти*, *мъшинти*; *шоту* вм. щото, *коту* вм. каквото, *гату* вм. когато и др. и синкопи с чисто диалектен характер, например изпускане на *д*- в числителните *ини*, *инà*, *инд*, формите *черкуфтъ*; *негуфтъ* или в по-редки случаи характерното за чийшийските говори синкопиране на *х*, вж. *убъву*, *ъресъм*; *румнъ* и др. По-скоро «болградска» черта е *четри* вм. книжовното и бесарабското четири; балканско е *коту*, *хубъ* вм. хубаво и др. Интересни са случаите с *aГ*, *eE*, които са чийшийски черти. [Топалова1999: 200–202] По-особени са формите *нашеE* и *армийтъ*, *мълдâвийтъ* вм. чийш. *наш'аа* и *арм'аатъ*, *Мълдав'аатъ*.

– фонетичните промени засягат формите *музченци* (сливенска махала), *дуфадът* (наред с по-рядкото *дувадът*), *влязът*, *темну* вм. тъмно и др. Появяват се думи с мека съгласна пред друга съгласна: *ръдитил'ти*, *йамбул'скътъ* (меко л).

Под влияние на руския език при по-младите информатори *шт* преминава в *шч*; шушкавите съгласни в речта на билингвите (с втори език руски) са твърди и след тях звучи [ы], вж. *цыримониъ*, *жынихъ*, *жытил'ъ* и др. или направо се вмята руска заемка с нейното звучене, срв. *бал'шой* и под.

На морфологично равнище:

– а-окончание при съществителните от женски род: *мъхла*, *фъта*, *стърна*; *Аз жувийъ в бългрът в йамбул'скътъ мъхла* и др.

– а-окончание при глаголите в 1 л. ед.ч. *въра*, *спà*, *ублич'а*, *уплита*; *Сегъ сидà ддмъ*.

– лично местоимение 1 л. мн.ч. *мий* и по-рядко *ний*: *Сич'куту ут нашиъ двор мий си крутим*. и др. и *Вмести ний с нейъ*.

– местоименията *туй* за ср. р.; *тоз* за м. р. и *тъс* за ж. р., *тес* за мн.ч.

– показателно местоимение за признак, мн.ч. *тъкиви* вм. такива (*Слòжину нъ мàсътъ тькиви бл'уда дету дшчък нй снй гутвйли съми*) (спорадично)

– ми-окончание при глаголите от 1 и 2 спрежение сегашно време в 1 л. мн. ч. вм. книж. -м: *къпими съ*, *лижимй*, *сидими*, *хòдими си*, *мйими съ*; *Съ мйими и уб'адвъми*. *Си хòдими идйн ду друк*, но *Жувём нъидно*.

– частица за бъдеще време *шъ*, *ш*, *ша*: *Кàзвът къту шъ срешниши нòвъ гудйнъ тъй ш ти визè ц'алъ гудйнъ зънъпреш*.

– затвърдели глаголни окончания в 1 л. ед. ч. и 3 л. мн. ч.: *лòвът*: *Мъжити лòвът рибъ*; *дърът*, *купът* и *сидà*, *мислъ*, *рòбутъ*, *пухòдъ* и др.

– глаголни окончания в минало свършено и минало несвършено време на – *хми* и – *йми*: *утидъхми*, *йадъхми* и др., но *гул'айми* (*Кък худйхми тожи дъ гул'айми*); *б'айми*, *уженийми* и др.

– членуване в повече: *Кòнчих шкòлътъ в вьйсàлъ*, *въсйлифкътъ*. *Наштъ сливинйътъ...Семс'ът н'атътъ гудйнъ съ ужинийми*. *Сич'кити т'ахнити тожи съ гòсти*. В *Бургàскътъ обляст'* и др. (характерно е за повечето говори в Украйна и Молдова) [Топалова 2002: 87–89]

На синтактично равнище:

– изпускане на *да* в конструкциите от типа: *Н'амъ ко съ прай*.

– относително наречие *дету* вм. съюзната връзка при която: *И там знàчит съ нъчевъ тъс цыримониъ дету ги рьспйсьвът* и др.

– контаминирана форма *посли тва* от после и диал. пудир тва: *Пòсли тва тий флàзът фъф(къшчи при булкътъ*.

– кратка местоименна форма и възвратна частица в началото на изречението: *Му ймиту иван*; *Ни румнъ зъ млади гудйни зъ тва*; *Съ мйими и уб'адвъми*; *Си хòдими идйн ду друк*.

– лично местоимение в именителен падеж вм. косвена форма (контаминация): *Ас ми ймиту въсилйнъ ивànнъ* и др.

– удвоено допълнение: *Нас нъ срешнъхъ очен' хубъ* и др.

– инверсия: *Г'длъ прътижднъст' килòмитръ пидисей а мòжи дажи и пòйчи*. *Бешй нъ мъжъ ми систрà му* и др.

– влияние на руския словоред: *Ну и съ дугъвърйхми*, *чи чирис идин мес'ъц и пулвйнъ ний...* и др.

Повтор, синтактични синкопи, инверсия, фалстарт са характерни и за българската разговорна реч [Виденов, Байчев: 223]. Източнобългарски особености са съюзната връзка *дету* вм. която; контаминирани форми с местоимението [Стойков: 28] и др.; бесарабска черта е кратката местоименна форма в началото на изречението и др. Естествено е влиянието на руския словоред.

Днес ние не можем да не отчитаме естествените езикови преплитания и междуезиковата интерференция, но спорно е да се говори за *единен* болградски говор. И досега може да се чуе в различни махали *ляп* и *хляп*, *жуф* и *жиф*, *дуфаждът* и *дуваждът*, *инъ* и *ина* и др. Голямо значение за езика имат и миграционните процеси, напр. образуването на «Новата Калчовка» до Парцал-махалата означава засилване на чийшиятско влияние, тъй като те се изселват от Калчево, а калчовците са преселници от туканската махала на Болград и т.н. От социолингвистична гледна точка ще отбележим, че висшистите търпят по-голямо влияние от руския език, вж. И-4.

Ние ще отбележим най-важните според нас шест езикови особености за Болградския говор, които са общи за речта на всички болградчани:

- окончание *а* при съществителните от женски род и при глаголите в 1 л. ед. ч. сегашно време;
- частица *шъ*, *ша* за бъдеще време;
- показателно местоимение *тос*, *тъс*, *тес*;
- запазване на *х* във всички позиции;
- затвърдели глаголни окончания в 1 л. ед. ч. и 3 л. мн. ч. сегашно време;
- окончание –*ми* в глаголните форми за 1 л. мн.ч. 1 и 2 спр., сег. време.

Първите три особености се срещат във всички описани идиолекти, това са основните маркери [Виденов: 257] на Болградския говор. Точно тях усвояват преди всичко и “новите” болградчани, които от една година са в града, като основната причина е да не се различават от другите, да са вече **болградски** жители. Ако има «отклонения», напр. местоимения *тоо, таа* и др., това са чийшийски особености, запазени до днес в туканската махала или влияние на новодошлите чийшийци. Четвърта особеност – запазване на – *х* – не се спазва във всички идиолекти, особено по отношение на началното *х* но носителите на езика се стремят към нея и въпреки че стои между основните и второстепенните, тя се отнася по-скоро към общите езикови особености (тя също активно се усвоява от “новодошлите” жители). Това е по-правилно, освен това тези четири особености и определят Болградския говор като балкански (подбалкански) тип говори [Стойков: 117–118] Останалите две бихме нарекли второстепенни, тъй като са честотни в градската реч, но не се срещат във всички идиолекти и по-бавно се усвояват от носителите на други диалекти.

Най-добра представа за езика дават образци-идиолекти от град Болград (вж. Приложение 1). Относно различията по махалите – тук са представени И-1, който е от туканската махала, И-2 е от сливенската, И-3 е роден в сливенската, а пък живее в ямболската, И-4 е живял в Кримската махала. Вж. напр. при И-2, когото отличават само показателните местоимения за лица и предмети: *тоО, унаГ, омиъ* и един път *тос* (*Жувейъ ф тоз гърът*) и наречните форми *веки* вм. вече, *сетн’ъ* и някои други.

Публикуваното досега за езика на град Болград, включително и този материал, не може в никакъв случай да претендира на едно цялостно проучване, така че езикът на болградчаните все още чака своя автор – било то диалектолог или съвременен социолингвист.

ЛИТЕРАТУРА:

Атлас: Атлас болгарских говоров в СССР. М., 1958.

Бернштейн: Бернштейн, С. Б. О языке города Болграда. – В: Ученые записки института славяноведения АН СССР. М., 1950, Т. 2.

Виденов: Виденов, М. Увод в социолингвистиката. С., 2000.

Виденов, Байчев: Виденов, М., Байчев, Б. Великотърновският език. В.Т., 1999.

Державин: Державин, Н. С. Болгарские колонии в России. Т. 2. Язык. Пг., 1915.

Дякович, Вл. Болгарска Басарабия. С., 1918.

Пушков: Пушков, И. Болград в истории болгарского возрождения // Наша школа, № 2-3. Одеса, 1999,

Стойков: Стойков, Ст. Болгарска диалектология. С., 1993.

Титоров: Титоров, Й. Болгарите в Бесарабия. С., 1903.

Травушкин: Травушкин, И. Болград. Одеса, 1963.

Топалова 1995: Топалова, Св. За историята и езика на туканците в Бесарабия (с лингвистичен материал от Болградско) – В: Болгарите в Северното Причерноморие. Т. 4. В. Търново, 1995.

Топалова 1996: Топалова, Св. Чийшийските говори в Бесарабия. – В: Болгарите в Северното Причерноморие. Изследвания и материали. Т. 5. В. Търново, 1996.

Топалова 1999: Топалова, Св. Съчетанията *аг, ее, уу, ий, оо* в чийшийските говори. // Наша школа, 1999, № 2-3.

Топалова 2002: Топалова, Св. За членуваните форми в българските преселнически говори (Украйна) // Наша школа, 2002, №2.

Топалова : Болград – история, народни традиции, култура и език (под печат).

Приложение 1.

Информатор-1: *Борис Пирков*, род през 1926 г., пенсионер (1994 г.)

[[вийш нашта туканийа/ туканийата т’а природъ/ бългърска природа заквò штòту/ в българиата има/ и туканска махл’а и каръмска махл’а.../идим на вечеринка/ събйрами играйми.../ай шйдим ф имбулията/ де шйдим ай шйдим ф туканийтъг.../ туканцити стуйът начеку/ ааа/ идът/ чакъй лабут’а и т’ахн’аа/ кой шъ навий/ туканцити навиват сйнкуту врèми.../тъй знайтъ чи туканец съз ръждивъ глава/ напрèшка тъй казваа.../ тука имаши фцè/ туканцити най/ най бугату бèши туканцити с уфцèти//]

И-2 : *Нели Цабий*, род. през 1948 г., с основно образование (1998 г.)

[[мий б’ахми рану нъ грòбиштъ/ ф сèдим чась дòдъхми/ ни идин ч’ул’ак н’амъ/ мий прил’ахми/ имъми брат’ъ къръмазъвы съ нъзывавъ пàмитник òчин’ кръсиф/ имъми пàм’ъгник инзъвъ дèту той зъ наший бòлгърт си слòжи глвватъ/ нèгу гу нусихъ нъ ръци вòйнити ут тдèсь ду бòлгърт/ кръсиф пàмитник/ нè сàму нъ грòбиштъ/ и ду фтòрътъ шкòль ищмъ.../ той пумòгнъ нъ/ имъми òчин’ кръсивъ чèркувъ/ пр’аму в бòлгърт/ ас нидълèку жувейъ ду чèркуфтъ/ гул’амъ/ тьс чèрквъ гъ пустрòихъ ьшибъчну/ наший събòр тр’абъши дъ гу пустрòйтъ фъв бòлгърт/ ну къкту ьрхитèктри зьбрàвихъ чи тр’абъши/ вместу бèлгърт гъ пустрòихъ в бòлгърт/ пр’аму ду наштъ чèрквъ имъ две шкòли/ пèрвътъ и фтòрътъ/ пèрвътъ шкòль у нас нъпрèшкьнъ бèши гимнàзиъ/ и сèгъ бългърти нашти нъ нас ни пумàгът и пак стьнà бългърскъ гимнàзиъ/ в гимнàзийтъ съ учът най хубъви дица / там пулучавът дупълнитил’ну римислò / ь пък фтòрътъ шкòль съ учът пò слàби/ у нас н’амъ рьзличие чи бьгàт чи бèд’ън/ пъка н’амъми тьковъ рьзличийе //]

И-3: *Валера Каракулаков*, род. в град Болград през 1950 г., със средно образование (записът е направен през 1999 г.)

[/] ас къкту къзвах чи съм руден съм фъф слив'ънскъгъ мъхлâ / йскъм дъ рьскâжъ малку зъ нашии гòрѣг/ нашии гòрѣг рьздилен нъ чѣтри мъхлѣг/ нашии сливинийгъ йамбул'скъгъ къръмлийъ и тукънийъ/ от/ гòрѣг нашии съ рьспьлагвѣ нъ/ малку къту нъ възвышенъст'/ нъ грънийцъгъ със мълдавийгъ р'адум/ ймъми г'òл дѣту съ съидин'авъ съз дунайъ/ г'òлѣ прьтижòнъст' килòмитръ пидисѣ а мòжи дажи и пòйчи/ ф негу фпâждѣ инâ малкъ ричушкѣ/ дѣту й кâзвѣд йълпуг/ и ут тва съ нъзывавъ нашеЕ г'ол тòжи йълпук/ гòрѣдъ нѣЕ тькъф гул'ам/ ймъми дѣту си двайсий (пет хилиди трийси жытил'ъ / жувѣйгъ пòйчиту былгъри/ ймъ и руски/ съ нъмйргъ у нас тукъ инâ дивизийгъ/ аз жувѣйгъ сѣгъ ф тоз гòрѣг в йамбул'скъгъ мъхлâ [/]

И-4: *Таня Калчева*, род. през 1946 г., инженер с висше образование.

[/] пь ъбычайу дурде нъпраихми свâдбъгъ худихми у бълкъгъ дъ свѣгү-вми бълкъгъ/ пу нашаГ ъбычѣй тр'абъ дъ идим у бълкъгъ/ ф къфту ден ни нъзнъчѣхъ дъ идим/ ний утѣдъхми със пударки/ нъ бълкъгъ зьнѣсхми рòклъ и свѣгър/ тòрт кнѣшнѣ òчен' бал'шòй/ шьмпанскъе и рькийъ/ нас нъ срѣшнѣхъ òчен' хубъ/ бѣши туринъ гул'амъ мâсѣ/ нъ мâсѣгъ ймъши сѣч'ку сѣч'ку/ прикъзвахми зъ стòлѣ гâ и кък кво шь праим/ ну и съ дугъвърѣхми/ чи чирис идѣн мѣс'ѣц и пулвинъ ний шь нъпраим свâдбъ вмѣсти/ нъиднò /.../нъ тòз ден/ гâту бѣши нъзнâчинъ свâдбъгъ/ ний зькâзвми мъшѣни ги ридѣм и жынихъ със свойти тавâришчи/ падрѣшки/ ублѣчѣгъ съ/ събѣрѣгъ съ с'адѣгъ ф мъшынти и утѣвѣгъ у бълкъгъ дъ гъ зѣмѣгъ/ гâту тий стѣгъгъ там у т'â х дòмъ/ там тр'абъ дъ кѣпи бълкъгъ зъ кòлкуту там знòчи тий ш (съ дугъвърѣг/ пòсли тва тий флâзѣгъ вѣф къшчи при бълкъгъ/.../ и тий знâчит зѣмѣд бълкъгъ/ сѣч'кити тòжы гòсти и утѣвѣгъ сѣнкити фѣв закъс/ ний тòжъ ф тва врѣми утѣвми в закъс и там знâчит съ нъчѣвѣ тьс цьримòниъ/ дѣту ги рьспѣсвѣг[/]